

Genel İşlem Koşullarının Denetlenmesinin Sözleşme Özgürlüğüne Etkisi^(*)

The Effect of Auditing General Terms and Conditions on Freedom of Contract

Arş. Gör. **Ömer Ali GİRGIN**^(**)

Öz

Modern hayatta kültürel kodların, toplumsal yaşamın ve ihtiyaçların değişmesiyle hukuk da evrimde ve güne uygun çözümler üretmek için adalet dengesini sağlamaya çalışmaktadır. Liberal ve bireyci hukuk sistemlerinin vazgeçilmez ilkesi sözleşme özgürlüğü de Sanayi Devrimi ile başlayan süreçte birçok yönden sınırlandırılarak hukuk evrimine katılmıştır. Bu çerçevede, ilk kez 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'nun genel hükümler içinde altı madde halinde yasal zemine kavuşturulmasıyla pozitif hukukumuzda yer alan genel işlem koşullarının denetiminin sözleşme özgürlüğünü neden ve nasıl kısıtladığının tespiti gerekir. Çalışmada genel işlem şartlarına ilişkin Türk Borçlar Kanunu'nun getirdiği denetim türlerinin sözleşme özgürlüğü ilkesi ile ilişkisi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler

Sözleşme Özgürlüğü, Genel İşlem Koşulları, Genel İşlem Koşullarının Denetimi, İçerik Denetimi, Türk Borçlar Kanunu.

Abstract

In modern life, the law is evolving parallel to the change in cultural codes, community life and needs and trying to equilibrate justice with finding modern solutions. Freedom of contract which is an indispensable principle of liberal and individualist law systems, has been limited in many ways during the process starting with the Industrial Revolution and contributed to the evolution of law. Within this scope, it is necessary to determine why and how does auditing general terms and conditions which is recently regulated for the first time in six articles in Turkish Code of Obligations No.6098, limit the freedom of contract. Study mainly focuses on the relationship between the rules about auditing general terms and conditions in Turkish Code of Obligations and the principle of freedom of contract.

Keywords

Freedom of Contract, General Terms and Conditions, Auditing General Terms and Conditions, Auditing Content, Turkish Code of Obligations.

(*) Makalenin editörlüğe gönderildiği tarih: 18.07.2019. Birinci hakeme sevk tarihi: 18.07.2019. Raporun birinci hakemden dönüş tarihi: 22.07.2019. İkinci hakeme sevk tarihi: 18.07.2019. Raporun ikinci hakemden dönüş tarihi: 08.08.2019.

(**) Anadolu Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Medeni Hukuk Anabilim Dalı,
E-Posta: omeraligirgin@anadolu.edu.tr,
Orcid No: <https://orcid.org/0000-0001-7469-9174>.

GİRİŞ

Kitlesele sözleşmelerin ortaya çıkışıyla birlikte güçlü işletmelerin kişilere sunduğu mal ve hizmetleri konu alan sözleşmelere koydukları genel işlem koşulları, kişileri genel işlem koşullarını kabul etme ve sözleşmeyi kurmaktan vazgeçme seçenekleri arasında sıkıştırmıştır. Genel işlem koşulları çok yüksek oranda kişilerin aleyhine olduğundan, zayıf durumdaki kişinin akdettiği çoğu kitlesele sözleşmede menfaati aleyhine hükümlerle bağlanmak zorunda kalmıştır. Bu da tarafların menfaatleri bakımından açık bir dengesizlik teşkil eder. Burada, liberal anlayışın getirdiği sözleşme özgürlüğünün, büyük kurumlar karşısındaki kişiler tarafından serbestçe kullanılmadığı görülmektedir. Bu duruma devletin müdahalesi gerekli görülmüş ve genel işlem koşullarının yargısal denetimi ortaya çıkmıştır. Çalışmada öncelikle genel işlem koşullarına neden ihtiyaç duyulduğu sorusuna cevap aranmıştır. Daha sonra genel işlem koşullarının unsurları, koşulların denetlenmesi fikrinin temelleri ve sözleşme özgürlüğüyle ilişkisi incelenmeye çalışılmıştır.

1. GENEL İŞLEM KOŞULLARININ ORTAYA ÇIKIŞI

A. Klasik Sözleşme Anlayışından Kitlesele Sözleşmelere Geçiş

Liberal ve bireyci sosyal anlayışın hukuka yansımaları olarak gelişen irade özerkliği¹ her kişinin, mutlak olmasa da olabildiğince geniş tutulmaya çalışılan bir kapsamda, kendi kararlarını kendisinin vermesi; kişinin yolunu bir otoritenin değil, kendisinin tayin etmesi anlamına gelir.² Başka bir deyişle irade özerkliği, kişilerin, özel hukuk ilişkilerinde serbestçe hareket etmelerini ifade eder. Sözleşme, hukuki bir sonuç elde etmek isteyen kişilerin en sık başvurduğu biçim olduğundan,³ irade özerkliği kavramı uygulamada etkilerini çok büyük bir oranda, sözleşme özgürlüğü aracılığıyla gösterir.⁴ Anayasanın 48. maddesinde yer

¹ F. Eren (2015). Borçlar hukuku genel hükümler. Ankara: Yetkin, s. 297; S. S. Tekinay vd. (1993). Borçlar hukuku genel hükümler. İstanbul: Filiz, s. 362; N. Kocayusufpaşaoğlu vd. (2014). Borçlar hukuku genel bölüm. İstanbul: Filiz, s. 503; R. Serozan (2014). Medeni hukuk genel bölüm- kişiler hukuku. İstanbul: Vedat, s. 81; A. Küçüyalçın (2004). Karşılaştırmalı hukukta sözleşme özgürlüğünün sınırlandırılması. *AÜHFD*, C. 53, S. 4, s. 105; H. Erman (1973). Akit serbestisi ve genel olarak sınırlamaları. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 38, S. 1-4, s. 602; H. Şen Doğramacı (2013). Türk borçlar kanununun 356. maddesinin değerlendirilmesi: Sözleşme özgürlüğü mü? Sözleşme adaleti mi? Prof. Dr. Erdal Onar'a Armağan C. II, s. 1281.

² Eren (2015), s. 297; K. Oğuzman ve T. Öz (2014). Borçlar hukuku genel hükümler. İstanbul: Vedat, s. 24; G. Antalya (2015). Borçlar hukuku genel hükümler cilt 1. İstanbul: Legal, s. 73. Irade özerkliğinin temeli olan liberal ve bireyci anlayış hakkında bilgiler için bkz. M. Skousen (2007). İktisadi düşünce tarihi (Çev. M. Acar vd.). Ankara: Adres, s. 136 vd.

³ Eren (2015), s. 298; R. Serozan (2014), s. 81.

⁴ Erman (1973), s. 602; Antalya (2015), s. 73; A. Havutçu, (1998). Genel işlem şartlarının içerik denetimi- Bir Yargıtay kararı hakkında düşünceler. İzmir Barosu Dergisi, Ekim 1998, S. 4., s. 25.

alan sözleşme özgürlüğü,⁵ irade özerkliğinin görünüm şekillerinden biridir.⁶ Gerçekten, kişiler özel hukuk ilişkilerini bizzat tayin etmekte serbest iseler, sözleşmekte de serbest olmalıdırlar. Bu fikir, her kişinin kendi menfaatini öncelikle hareket edeceği varsayımıyla birlikte anlamlıdır.⁷ Bunun sebebi, kişilerin sözleşirken kendi menfaatlerini korumak istemesi sonucunda karşılıklı menfaatlerin dengelenecek olmasıdır.⁸ Nitekim sözleşmeler hukukundaki klasik anlayışa göre sözleşmeler, eşit taraflar arasında, karşılıklı ve birbirine uygun irade beyanlarıyla kurulur.⁹ Taraflar, hazırlar arasında ya da hazır olmayanlar arasında olması fark etmeksizin, kurmak istedikleri sözleşme üzerinde müzakereler ederek, sözleşme hükümlerini tartışarak ortak bir karara varır. Sözleşenlerden her biri kendi faydasını yüksek tutmaya çalışacağı için, karşılıklı tavizler verilebilir. Bu tavizler sözleşmenin asli edimi üzerinde olabileceği gibi yan edimlerinde; hatta yan yükümlerinde de¹⁰ olabilir. Müzakereler neticesinde taraflar uzlaşabilirlerse sözleşmeyi akdedebilirler. Uzlaşmaları demek, karşılıklı menfaatlerin dengelenmesi; iki tarafın da sözleşmeden tatmin olması demektir.¹¹ Bu mümkün olmazsa, sözleşmeyi kurmaktan vazgeçebilirler. Vazgeçtikleri takdirde aynı sözleşmeyi başka bir kişiyle, kendilerine daha uygun koşullarda akdedebilirler. İşte bu süreci mümkün kılan ilke sözleşme özgürlüğü ilkesidir.

Sözleşme özgürlüğü sayesinde sözleşme yapıp yapmama, sözleşmenin karşı tarafını ve içeriğini belirleme, sözleşmeyi sona erdirmeye, sözleşmenin şeklini belirleme konularında kanunla sınırlanan haller dışında serbest olan kişilerin, müzakere imkanını kullanarak kendileri için en uygun şartlarda sözleşme akdet-

⁵ "Herkes, dilediği alanda çalışma ve sözleşme hürriyetlerine sahiptir." AY m. 48.

⁶ Şen Doğramacı (2013), s. 1281.

⁷ M. I. Meyerson (1990). Efficient consumer form contract: Law and economics meets the real world. *Georgia Law Review Volume 24*, s. 585; R. Korobkin (2003). Bounded rationality, standard form contracts, and unconscionability. *The University of Chicago Law Review Vol. 70, No. 4*, s. 1219; Havutçu (1998), s. 25.

⁸ W. D. Slawson (1971). Standard form contract and democratic control of lawmaking power. *Harvard Law Review, Volume 84, No 3*, s. 530; Eren (2015), s. 298; Oğuzman ve Öz (2014), s. 25; Kocayusufpaşaoğlu vd. (2014), s. 504; Meyerson (1990), s. 586.

⁹ Oğuzman ve Öz (2014), s. 26; Y. Atamer (2001). Sözleşme özgürlüğünün sınırlandırılması sorunu çerçevesinde genel işlem şartlarının denetlenmesi. İstanbul: Beta, s. 9; A. M. Kılıçoğlu (2016). Borçlar hukuku genel hükümler. Ankara: Turhan, s. 57; Antalya (2015), s. 87; F. Aral ve H. Ayranıcı (2014). Borçlar hukuku özel hükümler. Ankara: Yetkin, s. 68. Oysa klasik anlayışın doğru olmadığı, tarafların her zaman eşit şartlarda sözleşmediği zamanla ortaya çıktı. Bkz. Atamer (2001), s. 20.

¹⁰ Genel işlem şartları ise genelde sözleşmenin asli edimleri üzerinde değil, yan yükümleri hakkında düzenlenir. Asli edimler zaten bellidir ve kişi zaten o edime göre sözleşme yapacağını bilir. Onun aleyhine düzenlenen genel işlem şartları daha çok garanti kapsamı ve süresi, cezai şart, dönme hakkının kısıtlanması gibi detay sayılabilecek, göz önünde olmayan konular hakkındadır. Benzer açıklama için bkz. Meyerson (1990), s. 596.

¹¹ Slawson (1971), s. 530; Kocayusufpaşaoğlu vd. (2014), s. 226.

tikleri varsayılyordu.¹² Fakat bu durum 18. yüzyılda İngiltere'nin öncülüğünde başlayan Sanayi Devrimi¹³yle değişime uğradı.¹⁴ Sanayi Devrimi neticesinde bilim ve teknik alanında art arda gelen buluşlar ile birçok alanda seri üretim imkânı sağlayan fabrikalar kuruldu.¹⁵ Artık ürünler sipariş usulüyle değil, hazır tüketim usulüyle satışa sunuluyordu.¹⁶ Aynı şekilde, eskiden beri var olan bankacılık ve sigorta gibi bazı iktisadi araçların önemi arttı.¹⁷ Hızla artan makineleşme, taşımacılık sektörüne de çağ atlattı. Demiryollarının inşa edilmesiyle trenle ulaşım başladı.¹⁸ İnsan hayatına birçok açıdan büyük etkisi olan Sanayi Devrimi'nin hukuka olan etkisi yine sözleşmelerde görüldü.¹⁹ Makineleşme ve seri üretim²⁰ sayesinde eskiye nazaran çok daha büyük ve güçlü olan işletmeler, artık mal ya da hizmet alıcısı olan kişilerle bir araya gelip her bir sözleşmenin şartlarını belirlemek için ayrı ayrı müzakere etmek istemiyordu.²¹ Bunun sonucu olarak her bir mal ya da hizmet için, standart hükümler içeren sözleşmeler hazırlayarak, o mal ya da hizmete erişmek isteyen kişilere sundular. Böylece, eskiden olduğu gibi, kanuni sınırlamalar dışında tam bir sözleşme özgürlüğüne sahip kişiler arasında, müzakere edilerek oluşturulan ve karşılıklı menfaatlerin dengelendiği varsayılan klasik sözleşmeler, yerini işletmelerin hazırladığı ve o mal ya da hizmete erişmek isteyen ne kadar kişi varsa hepsine aynı şartlarda sunulan "kitlesel sözleşmelere" bıraktı.²² Elbette klasik sözleşmeler yeryüzünden bütünüyle silinmedi; fakat uygulaması büyük oranda azaldı.²³

¹² Slawson (1971), s. 529; Şen Doğramacı (2013), s. 1282.

¹³ Sanayi Devrimi'yle ilgili geniş bilgi için bkz. H. Heaton (2005). Avrupa iktisat tarihi (Çev. A. Kılıçbay ve O. Aydoğuş). Ankara: Paragraf, s. 414 vd.; S. Broadberry vd. (2010). The Cambridge economic history of modern Europe (Editör: S. Broadberry ve K. H. O'Rourke). Cambridge: Cambridge University Press, s. 165 vd.

¹⁴ Slawson (1971), s. 529; Eren (2015), s. 215; Antalya (2015), s. 398.

¹⁵ Atamer (2001), s. 12; Heaton (2005), s. 472; Broadberry vd. (2010), s. 168.

¹⁶ Heaton (2005), s. 472 vd.

¹⁷ Heaton (2005), s. 498.

¹⁸ Heaton (2005), s. 444.

¹⁹ Atamer (2001), s. 14.

²⁰ Broadberry vd. (2010), s. 168; Heaton (2005), s. 416.

²¹ Ö. Karadağ (2015). Türk Borçlar Kanunu'nda genel işlem şartları ve tüketici sözleşmelerindeki haksız şartlar. Ankara: Adalet, s. 33.

²² Eren (2015), s. 216; Kocayusufpaşaoğlu vd. (2014), s. 504; O. Yalçın (2006). Banka kredi sözleşmelerindeki genel işlem şartlarının geçerliliği. Ankara: Yetkin, s. 42; Karadağ (2015), s. 11. Kitlesel sözleşmelerin "kitlesel üretim toplumunun karakteristik özelliği" ve "onun ayrılmaz bir parçası" olduğuna dair bkz. Slawson (1971), s. 530.

²³ Tahminlere göre henüz 1971'de, akdedilen sözleşmelerin %99'u kitlesel (standart) sözleşmedir. Bkz. Slawson (1971), s. 530. Günümüzde de durumun değişmediği söylenebilir.

B. Kitleli Sözleşmelerle Gelen «Genel İşlem Koşulları»

Sanayileşmeyle güçlenen işletmeler sözleşme koşullarını artık her bir kişiyle ayrı ayrı tartışmak yerine, önceden ve tek taraflı olarak belirleyerek çok sayıda kişiye sunuyordu. Bunun sonucu olarak işletmeler, bu yöntemle akdettikleri kitleli sözleşmelere, kârlarını en yüksek seviyeye çıkarmayı sağlayacak hükümler koymaya başladı. Bu hükümler, yüksek oranda işletmelerin lehine ve kişilerin aleyhine olacak biçimde düzenleniyordu.²⁴ Bu şekilde hazırlanarak kişilere sunulan ve üzerinde müzakere etme imkânı tanınmayan hükümlere “genel işlem koşulları” denilmektedir.²⁵

2. GENEL İŞLEM KOŞULLARININ HUKUKİ NİTELİĞİ VE ÖZELLİKLERİ

Ancak sözleşmelerin kapsamında yer alan hükümler genel işlem koşulu olarak nitelendirilebilir.²⁶ İdari makamlar tarafında getirilen ve idare hukukuna göre uyulması zorunlu birtakım kurallar genel işlem koşulu addedilemez.²⁷ Genel işlem koşulları, özel hukuk ilişkilerinde söz konusudur.

Genel işlem koşulları varoluşsal olarak kişilerin aleyhine değildir. Gerçekten, bir hüküm hem genel işlem koşulu olup hem de kişilerin lehine olabilir.²⁸ Nitekim genel işlem koşullarının piyasada icra ettiği faydalı işlevlerden dolayı genel işlem koşulları bütünüyle yasaklanmamıştır.²⁹ Genel işlem koşulu tanımlanırken bahsedilen üç önemli unsur vardır. Bunlar, önceden, tek taraflı ve ileride çok sayıda³⁰ kişiyle akdedilmek üzere hazırlanma ve hükümlerin üzerinde müzakere edileme unsurlarıdır. Bu unsurları taşıyan sözleşme hükümleri genel işlem koşulu olarak nitelendirilir. Bu unsurlar arasında “kişilerin aleyhine olma” gibi bir unsur olmadığı için aleyhe olmasa bile bu hükümler genel işlem koşuludur. Fakat uygu-

²⁴ Meyerson (1990), s. 595; Slawson (1971), s. 531; Serozan (2014), s. 81.

²⁵ Serozan'ın tanımına göre genel işlem koşulları, “girişimci tarafından karınca duası gibi yazdırılıp tüketiciye dayatılan genel geçer sözleşme koşullarıdır”. Bkz. Serozan (2014), s. 354.

²⁶ Atamer (2001), s. 62.

²⁷ Atamer (2001), s. 63. Kamu İhale Kurumu'nun hazırladığı “Tip Sözleşmeler” ise genel işlem koşulu mahiyetinde değildir. Çünkü tip sözleşmede sözleşmeyi sözleşmenin bir tarafı hazırlayıp diğerine sunmaz; idari otorite düzenler, taraflar doldurup imzalar. Tip sözleşmenin niteliği genel düzenleyici idari işlemdir. Tip sözleşmelerin niteliği hakkında bkz. M. Sezginer (2013). İdarenin müdahale ettiği özel hukuk sözleşmeleri Bileşik iradeli “birleşme” sözleşmeler, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C. XVII, Y. 2013, Sa. 1-2*, s. 1594.

²⁸ W. T. Vukowich (1993). Lawyers and the standard form contract system: A model rule that should have been symposium: A decade after the model rules. *Georgetown Journal of Legal Ethics, Spring 1993*, s. 803.

²⁹ A. Yılmaz (2015). Haksız rekabet hukukunda genel işlem şartı kullanımı. Ankara: Seçkin, s. 46; A. Havutçu (2003). Açık içerik denetimi yoluyla tüketicinin genel işlem şartlarına karşı korunması. İzmir: Güncel, s. 75.

³⁰ Vukowich (1993), s. 809.

lamada genel işlem koşulları, icra ettiği işlevler doğrultusunda çok yüksek bir oranda kişilerin aleyhine olarak düzenlenir. Dolayısıyla genel işlem koşulu ifadesinin yaptığı olumsuz çağrışıma bu kapsamda hak verilebilir. Uygulamada karşı tarafın aleyhine olarak düzenlenen genel işlem koşulları, ancak yedek (düzenleyici) hukuk kurallarına aykırı olabilir.³¹ Emredici hukuk kurallarına aykırı bir genel işlem koşulu, genel işlem koşullarının denetlenmesi bahsinde de inceleneceği üzere,³² geçerlilik kazanmayacaktır. Bu bakımdan, tarafların kaldırdığı ya da değiştirebileceği hukuk kuralları, kanuni bir sınıra tâbidir.

Bir sözleşme hükmünün genel işlem koşulu olabilmesi için bir tarafın o hükmü önceden hazırlamış olması gerekir. Bu unsur, genel işlem koşullarının “müzakere edilememe” özelliğini vurgular. Gerçekten, önceden ve tek taraflı hazırlanan bir metin üzerinde sözleşmenin karşı tarafının söz hakkı olmayacaktır. Genel işlem koşulu içeren kitlesel sözleşmelerde, klasik sözleşmelerdeki gibi sözleşmenin içeriğiyle ilgili herhangi bir tartışma ve müzakere imkânı yoktur.³³

Diğer unsur ise sözleşmenin, ileride çok sayıda kişiyle akdedilmek üzere hazırlanmasıdır. Genel işlem koşulu içeren sözleşmeler, klasik sözleşmelerden farklı olarak, yalnızca kimliği belli bir karşı âkit ile hazırlanmak üzere değil, o mala ya da hizmete ulaşmak isteyen ne kadar kişi varsa hepsine aynı biçimde sunulmak üzere hazırlanır. Buradan çıkarılabilecek en önemli sonuç, genel işlem koşullarının, genel ve soyut olmasıdır. Genellik ve soyutluk, sözleşmenin karşı tarafında kim olursa olsun, hepsine aynı metnin sunulması, sözleşmenin karşı tarafının kimliğinin önem arz etmemesidir.³⁴ Nitekim uygulamada genel işlem koşullarına yer verilen sözleşmeler, matbu metinler halinde hazırlanır ve üzerinde sözleşmenin karşı tarafının kimliğine dair belirleyici bir ifade bulunmaz. Bu durum da genel işlem koşullarının genelliği ve soyutluğuna dair yapılan tespiti destekler.

Genel işlem koşulları piyasada önemli bazı işlemlere sahiptir. Bunlardan ilki standartlaştırmadır.³⁵ Gerçekten, genel işlem koşulları, aynı ürün ya da hizmet-

³¹ Eren (2015), s. 220; Oğuzman ve Öz (2014), s. 27; Tekinay vd. (1993), s. 161; Kocayusufpaşaoğlu vd. (2014), s. 226.

³² Bkz. 3/C.

³³ İşletmelerin bu yola yönelmesinin bir sebebi de “bu şartların tipik bir tüketici tarafından okunmayacağı” bilmeleridir”. Bkz. Meyerson (1990), s. 595; Korobkin (2003), s. 1217. İşletmelerin genel işlem şartlarını kişilerin okuması konusunda “isteksiz oldukları” veya buna “açıkça müsaade etmedikleri”; okusalar bile şartları anlayacak hukuki yetkinliğe sahip olmadıkları konusunda bkz. Vukowich (1993), s. 806. Benzer yönde bkz. Slawson (1971), s. 540; Atamer (2001), s. 77.

³⁴ A. Yelmen (2014). Türk Borçlar Kanunu'na göre genel işlem şartları. Ankara: Yetkin, s. 21; Eren (2015), s. 219; Havutçu (2003), s. 75; Karadağ (2015), s. 42.

³⁵ Yılmaz (2015), s. 46; Atamer (2001), s. 31; Eren (2015), s. 215; Havutçu (2003), s. 5, 35; M. Aydoğdu (2013). 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'nda düzenlenen genel işlem koşullarının kişi bakımından uygulama alanı. *Yaşar Üniversitesi Elektronik Dergisi Prof. Dr. Aydın Zevkiler'e Armağan*, C. 8, s. 588; Antalya (2015), s. 397; Kocayusufpaşaoğlu vd. (2014), s. 226; Yalçın (2006), s. 42.

ten faydalanacak olan çok sayıda kişiyle yapılacak sözleşmeleri yeknesaklaştırır. Genel işlem koşulları kullanılsaydı ve her bir kişiyle ayrı ayrı sözleşme akdedilseydi, aynı mal ya da hizmet için her bir kişiyle farklı hükümler içeren sözleşmeler akdedilecekti. Aynı kapsamda, genel işlem koşullarının ikinci işlevi, zamandan tasarruf edilmesini sağlamasıdır.³⁶ Her bir kişiyle müzakere edilip ayrı ayrı sözleşme hazırlanmasındansa, önceden hazırlanmış matbu metinlerin imzalanmasıyla sözleşme çok daha hızlı akdedilmektedir. Genel işlem koşullarının üçüncü işlevi ise uzmanlaştırmadır.³⁷ Kanunun düzenlemediği ya da taraflara bıraktığı hususlarda genel işlem koşulları açık noktaları kapatarak konunun özelleştirilmesini ve somutlaştırılmasını sağlar.

Buraya kadar yapılan açıklamalar ışığında genel işlem koşullarının hukuki niteliğine bakılacak olunursa, karşımıza temelde iki görüş çıkmaktadır. Bunlardan ilki olan norm teorisine göre, genel işlem koşulları, bir özel hukuk kişisi tarafından objektif hukuk normu gibi konulur ve karşı taraf da bunları olduğu gibi benimser.³⁸ Hakikaten, genel işlem koşullarının önceden, tek taraflı olarak hazırlanması, genel ve soyut nitelikte olması, çok sayıda sözleşmede aynı biçimde yer alması ve karşı tarafın bunlar üzerinde değişiklik yapma olanağının bulunmaması gibi unsurlar, bu görüşü destekler gözükmektedir.³⁹ Genel işlem koşullarının hukuki niteliğini tespit şu açıdan özellikle önemlidir: Eğer norm teorisi kabul edilecek olunursa, genel işlem koşullarının sözleşme içeriğine dahil sayılması için karşılıklı irade beyanlarının uyumu aranmayacaktır. Zira bu durumda, objektif hukuk normları gibi, bir tarafın dikte etmesiyle zaten ilgili koşullar sözleşmenin içeriğine girmiş kabul edilecektir. Karşı tarafın, koşulların varlığı hakkında bilgisi olmasa dahi bu sonuç değişmeyecektir.⁴⁰ Buna karşılık diğer görüş ise genel işlem koşullarının sözleşme niteliğinde olduğunu savunur.⁴¹ Bu görüşe göre, genel işlem koşullarının önceden ve tek taraflı hazırlanması tek başına bunlara norm niteliği kazandırmaz. Önceden hazırlanan bu metinler sadece sözleşmenin taraflarından biri tarafından sözleşmeye hazırlık çalışmalarından ibarettir. Hazırlanmış bulunan fakat karşı tarafın kabul

³⁶ Vukowich (1993), s. 811; Meyerson (1990), s. 594; Eren (2015), s. 215; Yalçın (2006), s. 42.

³⁷ Meyerson (1990), s. 587; Eren (2015), s. 216.

³⁸ Atamer (2001), s. 77; C. Oğuz (1994). Genel işlem şartları ve içerik sınırları. Ankara, s. 24.

³⁹ Karadağ (2015), s. 43; Oğuz (1994), s. 25.

⁴⁰ Atamer (2001), s. 78.

⁴¹ Atamer (2001), s. 62-63; Eren (2015), s. 218; Havutçu (2003), s. 102; Kocayusufpaşaoğlu (2014), s. 229. Öte yandan bir görüş ise tam tamına bu gerekçeyi sunarak genel işlem şartlarının sözleşme niteliğinde olmadığını ileri sürmüştür. Yazara göre "Bir alacaklı, bir alıcının onları (genel işlem şartlarını) okuyup anlayacağını makul bir şekilde bekleyemeyeceği için, alıcıların açıkça onayladığı kabul edilemez." Yazar kişilerin genel işlem şartlarını kabul etseler bile hüküm doğurmayacağını çünkü burada alıcının rızasından bahsedilemeyeceğini belirtmiş ve saydığı gerekçelerle genel işlem şartlarının sözleşme olamayacağını ileri sürmüştür. Bkz. Slawson (1971), s. 544.

etmediği koşullar, taraflar arasında hukuki bir bağlayıcılık doğurmamalıdır.⁴² Tartışmaya fiili durum penceresinden bakıldığında genel işlem koşullarının normatif niteliğine hak verilebilir. Fakat hukukta norm koyma yetkisi münhasıran devlete aittir. Devlet dışında bir kurumun norm koyma yetkisi olmadığından, burada bir meşruiyet sorunu ortaya çıkmaktadır.⁴³ Ayrıca, işletmelerin dayattığı bu koşullar, devletin koyduğu kanunlardan farklı olarak eşitliği ve adaleti temin etme amacıyla değildir. Aksine bu şartlar, düzenleyen tarafın lehine ve karşı tarafın aleyhine olarak hazırlanır. Doğuştan itibaren yanlı olan sözleşme şartlarına, kanun koyucunun koyduğu normların sahip olduğu ayrıcalıklı niteliği kazandırmak güven sarsıcı bir durum oluşturur. Karşı tarafın kabulüne ihtiyaç olmadan bu şartları sözleşme kapsamında saymak adalete ve zayıf koruma anlayışına da uygun değildir. Ayrıca sözleşme özgürlüğü de tek taraflı norm koyma yetkisini kapsamaz.⁴⁴ Sayılan bu gerekçelerle, genel işlem koşullarının hukuki niteliği hususunda, genel işlem koşullarının tarafların karşılıklı ve birbirine uygun irade beyanlarıyla hüküm doğurabileceğini savunan “sözleşme” görüşüne katılmak uygun olacaktır.

3. GENEL İŞLEM KOŞULLARININ YARGISAL DENETİMİ

A. Genel İşlem Koşulları Karşısında Kişilerin Durumu

Güçlü işletmeler tarafından, önceden, tek taraflı ve ileride çok sayıda kişiyile akdedilmek üzere hazırlanan genel işlem koşulları karşısında kişiler, klasik sözleşmelerdeki gibi sözleşme üzerinde müzakere etme imkânına sahip değildir. Kişiler genel işlem koşulları içeren böyle sözleşmelerde, menfaatlerine uymayan, aleyhlerine olan hükümleri konuşup tartışarak kaldıramaz ya da değiştiremez. Kişiler, aslında bu kapsamda tüketiciler, bir işletmenin mal ya da hizmetine erişmek istiyorsa iki seçenek arasında sıkışmış vaziyettedir. Ya kendilerine dayatılan⁴⁵ sözleşmeyi genel işlem koşullarıyla birlikte olduğu gibi kabul ederek sözleşmenin içeriğini temin ederler ya da sözleşmeyi kurmaktan vazgeçerler.⁴⁶ Sözleşmeyi kurmaktan vazgeçmeleri halinde, sözleşme içeriğindeki edime de

⁴² Kocayusufpaşaoğlu (2014), s. 229; Atamer (2001), s. 78; Oğuzman ve Öz (2014), s. 27; M. Topuz (2013). 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu çerçevesinde genel işlem koşullarında kapsam (yürürlük) denetimi. *Prof. Dr. Mustafa Dural'a Armağan*, s. 1143; Yelmen (2014), s. 50; İ. Ulusan (2004). Genel işlem şartlarında ve özellikle tüketicinin korunması hakkında kanunda haksız şartlara ilişkin içerik denetimi. *İstanbul Kültür Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 1-2, s. 3.

⁴³ Eren (2015), s. 218; Havutçu (2003), s. 93 vd.; Atamer (2001), s. 79.

⁴⁴ Atamer (2001), s. 79; Kocayusufpaşaoğlu (2014), s. 229.

⁴⁵ Bu durum veciz şekilde şöyle ifade edilmiştir: “Freedom of contract demands freedom from contract.” (Sözleşme özgürlüğü, sözleşmeden özgürlüğü (de) (sözleşmeyi kurmaktan kaçınmayı) gerektirir.) Yani hiç kimse bir kişiyi kendi koyduğu şartlar altında sözleşme kurmaya zorlayamaz. Bkz. Korobkin (2003), s. 1205.

⁴⁶ M. Şeker (2015). Yazılmamış sayılma. İstanbul: On İki Levha, s. 121; Oğuzman ve Öz (2014), s. 26; Kocayusufpaşaoğlu vd. (2014), s. 226; Antalya (2015), s. 399.

kavuşamazlar. Bu durumdaki kişilerin sözleşmeyi kurarken kavuşmayı beklediği faydayı başka bir kişiden temin etme şansı da her zaman yoktur. Nitekim bazen kurmak istediği sözleşmenin konusunu, kendisine genel işlem koşullarını dayatan işletmeden başka bir kişi sunmuyor olabilir. Piyasada o mal ya da hizmeti arz eden işletmenin tekel⁴⁷ niteliğinde olması durumu buna örnektir.⁴⁸ Bahsi geçen işletme tekel olmasa bile, sözleşmeden umduğu faydaya denk nitelikte bir fayda sağlayabileceği diğer kişiler veya işletmeler de kendisine, önceki işletme gibi benzer genel işlem koşulları dayatabilir.⁴⁹ Böyle bir durumda da yine kişi sözleşmeyi olduğu gibi kabul etmekle hiç kurmamak arasında kalacaktır (*take it or leave it*).⁵⁰ Kişilerin aleyhine olan bu sert koşulların, serbest piyasa ekonomisi sayesinde bir nebze yumuşayacağı düşünülebilir. Serbest piyasa ekonomisinde işletmeler teorik olarak, tüketiciyi kendileriyle sözleşme kurmaya yönlendirebilmek için mal ya da hizmetlerin kalitesini yüksek, fiyatlarını ise düşük tutarak aynı iş sahasında faaliyet gösteren diğer işletmelerin arasından sıyrılmaya çalışır.⁵¹ Bu da işletmeler arasında rekabet doğurur. İstisnalar hariç tutulmak üzere, rekabet neticesinde tüketiciler, birbirine denk mal ya da hizmetler arasından kendisine en uygun fiyatla sunulanı tercih eder. Diğer bir ifadeyle işletmeler arasındaki rekabetten tüketiciler kazançlı çıkar. Fakat süreç her zaman böyle işlemez. Bazı durumlarda piyasadaki işletme tekel olabilir. Bu durumda rekabet de yoktur. İşletme kendi koşullarını kendi koyar. Kişilerin ise istedikleri sözleşmeyi o işletmeyle kurmak ya da hiç kurmamaktan başka yolları yoktur. Benzer bir durum oligopol,⁵² özellikle de homojen oligopol⁵³ piyasalar için söylenebilir. Böyle bir piyasada faaliyet gösteren işletmeler arasında gizli bir fiyat anlaşması olduğu kabul edilir. Dolayısıyla oligopol piyasada mal ya da hizmet arz eden işletmelerle sözleşme kurmak isteyen kişiler, işletmeler arasındaki rekabetten avantajlı çıkamayabilir. Çünkü işletmeler fiyat ya da diğer konularda aralarındaki gizli anlaşma gereği kişilerle yapılacak sözleşme koşulları-

⁴⁷ Tekel (monopol): İkamesi güç bir malın üretim ya da satışının bir tek firma tarafından yapılmasıdır. Tekel piyasanın iki karakteristik özelliği vardır. Birincisi monopolcünün arzını kontrol ettiği malın ikamesinin olmaması, diğeri piyasaya başkalarının girememesidir. Bkz. Z. Dinler (2006). İktisada giriş. Bursa: Ekin, s. 205. Tekelin piyasa sistemine nasıl zarar verdiğine dair bkz. Skousen (2007), s. 25; Atamer (2001), s. 122.

⁴⁸ Kocayusufpaşaoğlu vd. (2014), s. 227.

⁴⁹ Kocayusufpaşaoğlu vd. (2014), s. 227; Atamer (2001), s. 122.

⁵⁰ Meyerson (1990), s. 594; Antalya (2015), s. 399.

⁵¹ Dinler (2006), s. 178 vd.

⁵² Oligopol: Birbirlerine etki edebilecek kadar az sayıda satıcının sonsuz sayıda alıcı ile karşı karşıya geldiği piyasadır. Bu piyasa türü gerçek ekonomik hayatta en çok görülen piyasa türüdür. Eğer bir işletmenin aldığı karar diğerlerini etkiliyorsa bu oligopoldür; bu kapsamda az sayıda olma ölçütü belli bir sayıyla sınırlandırılmaz. Bkz. Dinler (2006), s. 235.

⁵³ Oligopol piyasasında tüm firmaların malları birbirine benzer nitelikte ise buna "homojen oligopol" denilir. Bkz. K. Yıldırım vd. (2009). Endüstriyel ekonomi. Bursa: Ekin Yayınevi, s. 112.

nı benzer olarak belirler. Burada da tam rekabetten söz edilemez. Öyleyse işletmeler arasındaki rekabet de genel işlem koşullarıyla bağlanmak istemeyen tüketiciler için çözüm olamamaktadır.

Kişilere genel işlem koşullarının dayatılmasıyla, sözleşme tarafları arasındaki menfaat dengesi, kişi aleyhine bozulmuştur.⁵⁴ Bu durum, sözleşme özgürlüğüyle sözleşme adaleti⁵⁵ arasındaki farkın açılmasına sebep olmuştur.⁵⁶

B. Devletin Genel İşlem Koşullarını Denetlemesi ve Buna Dayanak Olan İlke: Sosyal Devlet

Kişilerin kendilerine genel işlem koşulu ihtiva eden sözleşmeler dayatılması karşısında içinde buldukları dezavantajlı durum, devleti harekete geçmeye zorlamıştır.

Liberal hukuk devleti fikrinin geliştiği zamanlarda, devletlerde şekli eşitlik anlayışı hakimdi. Liberal bir hukuk sisteminde devlet, hak veya özgürlükleri, kişilerin uygulamada serbestçe kullanabilip kullanamayacağına bakmadan herkese eşit biçimde tanırdı.⁵⁷ Fakat zamanla, idealde herkesin eşit biçimde sahip olduğu bu hak ve özgürlüklerin, toplumun bazı kesimlerince serbestçe kullanılırken, çeşitli bakımlardan dezavantajlı durumda olan kişilerin bu hak ve özgürlükleri aynı serbestlik ve rahatlıkla kullanamadığı görüldü. Sözleşme özgürlüğü kavramı, bu tespitin en belirgin örneği olarak karşımıza çıkar. Liberal hukuk devletinin sözleşme özgürlüğü anlayışında, her kişinin sözleşme özgürlüğüne eşit olarak sahip olduğu kabul edilir.⁵⁸ İnceleme konusu olan genel işlem koşullarının uygulamasının yaygınlaşmasıyla, güçlü işletmeler karşısında kişilerin teoride sahip oldukları sözleşme özgürlüğünü, uygulamada tam anlamıyla kullanamadıkları anlaşıldı.⁵⁹ Nitekim liberal sistemde özellikle iş, tüketici ve ban-

⁵⁴ Şeker (2015), s. 121; Yelmen (2014), s. 40; B. Görgeç (2013). Genel işlem koşullarının kişilik hakkı kapsamında değerlendirilmesi. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C. 19 S. 1, s. 404; Aydoğdu (2014), s. 20; Eren (2015), s. 216; Kocayusufpaşaoğlu vd. (2014), s. 226; H. Hatemi ve E. Gökyayla (2015). Borçlar hukuku genel bölüm, İstanbul: Vedat, s. 63; Antalya (2015), s. 399; Atamer (2001), s. 32; Havutçu (2003), s. 7; Karadağ (2015), s. 7.

⁵⁵ Şen Doğramacı (2013), s. 1287; B. Baysal (2017). Cayma hakkının sözleşme hukukundaki yeri. *İÜHFİM*, C. LXXV, S. 1, s. 273-292, 2017, s. 278.

⁵⁶ Atamer (2001), s. 21; Ç. Özel (2006). Genel işlem koşulları meselesi ve Borçlar Kanunu tasarisinin genel işlem koşullarına yönelik olarak getirdikleri. *Sosyoekonomi* 2006- 1, s. 156; Serozan (2014), s. 81.

⁵⁷ Z. Gören (1997). Sosyal devlet ilkesi ve anayasa hukuku bakımından yaşam kalitesi. *Anayasa Yargısı Dergisi*, C. 14, s. 93.

⁵⁸ Kocayusufpaşaoğlu vd. (2014), s. 504; Atamer (2001), s. 24.

⁵⁹ Şen Doğramacı (2013), s. 1287; Şeker (2015), s. 122; M. Arıkan (2012). 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'nda genel işlem koşullarının yazılmamış sayılması kavramı ve bunun sözleşmeye etkisi. *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. VII, S. 3-4, s. 20; Antalya (2015), s. 287.

kacılık⁶⁰ sözleşmeleri gibi sözleşmelerde, sosyal ve ekonomik açıdan farklılıklar dikkate alınmadan herkes eşit kabul edildiği için, güçlülerin her zaman kârlı çıkması kaçınılmaz bir sonuçtu. Liberal hukuk devletinde kanun koyucu bu duruma müdahale etmiyordu. Oysa ortada adaletsiz bir durum vardı. Öyleyse devlet, liberal hukuk devletinin bu katı eşitlik anlayışını yumuşatmalıydı. Dolayısıyla sadece “kişilere karışmama” olarak somutlaşan bu anlayışın, artık “zayıf kişileri koruma” anlayışına doğru evrildiği söylenebilir.⁶¹ Bu, devletin kişiler arasındaki özel hukuk ilişkilerine müdahalesinin mümkün görülmediği liberal hukuk devleti anlayışından, zayıf durumda olanı koruma temelinde, “sosyal hukuk devleti” anlayışına geçiş anlamına gelir. Gerçekten, sosyal devlet anlayışı, devleti, sosyal adaleti⁶² tesis etmekle yükümlendirir.⁶³ Bu kapsamda devlet, sosyal ve ekonomik açıdan zayıf durumda olanları korumalıdır.⁶⁴

C. Türk Hukukunda Genel İşlem Koşullarının Denetimi

a. Genel Olarak

Türk hukukunda genel işlem koşullarının denetimine ilişkin maddeler Türk Borçlar Kanunu'nun 20. ilâ 25. maddeleri arasında yer almaktadır. Bu hükümler emredici olarak kaleme alınmıştır. Genel işlem koşullarının yargı tarafından denetlenmesi,⁶⁵ üç aşamalı⁶⁶ bir mekanizma aracılığı ile gerçekleştirilmektedir.⁶⁷ Bir sözleşmede genel işlem koşulu hüviyetindeki hükümler, öncelikle yürürlük denetimine tabi tutulur. Yürürlük denetimi, sözleşmedeki genel işlem koşulunun taraflar arasında bağlayıcı olup olmayacağını belirler. Bu aşamadaki denetimden geçen genel işlem koşullarını içerik denetimi beklemektedir. İçerik denetiminde genel işlem koşullarının geçerliliği denetlenir. Diğer bir deyişle koşulların taraflar

⁶⁰ Yalçın (2006), s. 45 vd.

⁶¹ Şen Doğramacı (2013), s. 1287; O. Aldıkaçtı (1997). Sosyal devlet. *Anayasa Yargısı Dergisi*, C. 14, s. 83; Serozan (2014), s. 81.

⁶² “Dağıtıcı adalet” kavramı da kullanılmaktadır. Bkz. Atamer (2001), s. 26; Şen Doğramacı (2013), s. 1286. Dağıtıcı adalet: “Malların ve şereflerin herkesin toplumdaki durumuna göre dağıtılması” öngören adalet anlayışı.” Bkz. A. Güriz (2007). Hukuk felsefesi. Ankara: Siyasal, s. 62.

⁶³ Antalya (2015), s. 399; Atamer (2001), s. 26; Karadağ (2015), s. 7; Şen Doğramacı (2013), s. 1286.

⁶⁴ Şen Doğramacı (2013), s. 1286; Gören (1997), s. 94; Aldıkaçtı (1997), s. 84.

⁶⁵ Mahkemelerin, kanun koyucunun ve idari makamların kişi ve işletmeler arasındaki dengesizliği düzeltmek için sarf ettikleri çabanın etkisiz kaldığına ve farklı bir modelin getirilmesi gerektiğine dair görüş için bkz. Vukowich (1993), s. 802.

⁶⁶ Serozan (2014), s. 354; O. G. Antalya ve M. Topuz (2019). Medeni hukuk cilt I. İstanbul: Seçkin, s. 264.

⁶⁷ Denetim aşamalarını farklı biçimde yorumlayan bir görüş, TBK m. 21 metnini ikiye ayırarak, “açıkça bilgi verilme” ve “içeriğin öğrenilmesinin sağlanması” koşullarını, “dahil olma (ilişkilendirme) denetimi” çerçevesinde; “karşı tarafın şartları kabul etmesini” ve “şartların, sözleşmenin niteliğine ve işin özelliğine yabancı olmamasını” ise “yürürlük denetimi” çerçevesinde değerlendirmiştir. Bkz. Antalya (2015), s. 419.

arasında hüküm ve sonuç doğurmasına müsaade edilse bile, içerik denetimi sayesinde geçerlilik kazanmayabilir. Son olarak düzenleyen aleyhine yorum ilkesi getirilerek mevzu bahis denetime bütünlük kazandırılmak istenmiştir.

b. Yürürlük Denetimi

Yürürlük denetimi, Türk Borçlar Kanunu'nun 21. maddesinde düzenlenmiştir. Hükme göre “*Karşı tarafın menfaatine aykırı genel işlem koşullarının sözleşmenin kapsamına girmesi, sözleşmenin yapılması sırasında düzenleyenin karşı tarafa, bu koşulların varlığı hakkında açıkça bilgi verip, bunların içeriğini öğrenme imkânı sağlamasına ve karşı tarafın da bu koşulları kabul etmesine bağlıdır. Aksi takdirde, genel işlem koşulları yazılmamış sayılır.*” Yürürlük denetiminden maksat, bahsi geçen sözleşme hükümlerinin taraflar arasında bağlayıcı olup olmayacağını; diğer bir ifadeyle taraflar arasında yürürlüğe girip girmeyeceğinin belirlenmesidir.⁶⁸ TBK m. 21'e göre karşı tarafın aleyhine olan bir genel işlem koşulunun sözleşmenin kapsamında sağlıklı biçimde hüküm doğurabilmesi için kümülatif üç koşulun sağlanmış olması gerekir. Bu koşullar, genel işlem koşulunu düzenleyen tarafın, diğer tarafa genel işlem koşullarının varlığı konusunda açıkça bilgi vermesi, karşı tarafın koşulların içeriğini öğrenmesine olanak tanınması ve bu koşulların karşı tarafça açıkça kabul edilmesidir.⁶⁹ Sayılan koşullar eksiksiz tamamlandığında aleyhe olan genel işlem koşulları, sözleşme kapsamında değerlendirilir. Aksi halde, böyle genel işlem koşulları, “yazılmamış sayılır.” Yazılmamış sayılma ifadesinin hukuki niteliği konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bunlardan ilki kesin hükümsüzlük görüşüdür. Kesin hükümsüzlük görüşüne göre, burada yazılmamış sayılmadan maksadın kesin hükümsüzlük olması gerekir.⁷⁰ Görüşün farklı gerekçelerle savunulduğu görülmektedir. Kırkbeşoğlu, kesin hükümsüzlük sonucunu, dışa vurulmuş bulunan irade beyanlarını yok saymanın hukukumuzda uygun olmamasına dayandırmaktadır.⁷¹ Hatemi-Gökyayla ise, kesin hükümsüzlük görüşünü belirttikten sonra kanun koyucunun yazılmamış sayılma tabiri yerine “böyle koşullar karşı tarafı bağlamaz” ifadesini kullanmasının daha doğru olacağını ileri sürmektedir.⁷² Antalya ise yazılmamış sayılmanın kesin hükümsüzlüğün, esnek geçersizlik görüşüyle uyumlu olarak, yokluğa yaklaşan bir kesin hükümsüzlük türü ol-

⁶⁸ U. Yeniocak (2013). Borçlar Kanunu hükümlerine göre genel işlem koşullarının yargısal denetimi. *TBB Dergisi*, (107), s. 81.

⁶⁹ Kabul, açık, örtülü veya global olabilir. Bkz. Atamer (2001), s. 102; Kocayusufoğlu (2014), s. 236.

⁷⁰ N. Kırkbeşoğlu (2011). Türk özel hukukunda kısmi hükümsüzlük, 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'na göre uyarlanmış. İstanbul, s. 64; Hatemi ve Gökyayla (2015), s. 64; Antalya (2015), s. 429; Arıkan (2012), s. 26.

⁷¹ Kırkbeşoğlu (2011), s. 64.

⁷² Hatemi ve Gökyayla (2015), s. 64 - 65.

duğunu savunmaktadır.⁷³ Yazara göre, genel işlem koşulları, kanun tarafından objektifleştirilmiş subjektif esaslı nokta niteliğindedir; bu sebeple TBK m. 21'e uygun olmayan koşullar geçersizdir. Geçersizliğin türü ise, klasik kesin hükümsüzlükten daha ağır bir tür kesin hükümsüzlüktür.⁷⁴ Öte yandan diğer görüş, yazılmamış sayılmanın yokluk kavramını ifade ettiğini savunur.⁷⁵ Bu görüşün gerekçeleri ise yazılmamış sayılma ibaresinin lafzi yorumundan yokluğun anlaşılması;⁷⁶ TBK m. 21 ve 22'nin incelenmesinden çıkan sonuca göre, genel işlem koşullarıyla ilgili müeyyidenin, hukuki işlemin bazı hallerde ayakta tutulabildiği kesin hükümsüzlükten ziyade, işlemin kurucu unsurlarının mevcut olmaması halinde ortaya çıkan ve hiçbir surette ayakta tutulamayan yokluğa benzediği;⁷⁷ mezkur hükümlerde kanun koyucunun ilgili koşulların sözleşme kapsamına girmesi hususunda tarafların iradelerinin uyumadığını ve dolayısıyla yokluğu kastettiği⁷⁸ olarak sayılabilir. Son olarak Topuz'a göre⁷⁹ yazılmamış sayılmanın düzenlendiği hükümlerde bir kanuni faraziye vardır. Kanun koyucu yazılmamış sayılma müeyyidesine bağladığı durumlarda tarafların iradelerinin uyumadığını bir faraziye olarak düzenlemiştir (irade uyumsuzluğu-*dissensus* faraziyesi). Yazara göre yazılmamış sayılma demek yazılmamış sayılan hükümlerin sözleşme kapsamına girmemesi demektir. Sözleşme kapsamına dahil edilmeme ise ilgili hükümlerin yok sayılması anlamına gelir. Kanımızca, sayılan görüşlere gösterilen gerekçeler tahlil edildiğinde, kanun koyucunun maksadının yokluk olduğu görüşü, diğer görüşten daha isabetli gözükmektedir. Gerçekten, yazılmamış sayılan genel işlem koşullarının sözleşmenin kapsamına girmemesi demek, tarafların iradelerinin bu hükümler için uyumaması demektir. Burada TBK m. 22'yi de göz önünde bulundurarak, yokluk sonucunun sözleşmenin bütününe etkileyen bir yokluk değil; kısmi yokluk olduğunu da ifade etmek gerekir. Nitekim *"Sözleşmenin yazılmamış sayılan genel işlem koşulları dışındaki hükümleri geçerliliğini korur. Bu durumda düzenleyen, yazılmamış sayılan koşullar olmasaydı diğer hükümlerle sözleşmeyi yapmayacak olduğunu ileri süremez."* Dolayısıyla düzenleyen taraf, genel işlem koşulları olmadan sözleşmeyi akdetmeyeceğini ileri sürerek sözleşmenin tamamını yok kabul ettireme-

⁷³ Antalya (2015), s. 429; Antalya ve Topuz (2019), s. 293, dn.116. Aynı görüşte bkz. Yeniocak (2013), s. 86.

⁷⁴ Antalya (2015), s. 429; Antalya ve Topuz (2019), s. 293, dn.116.

⁷⁵ Eren (2015), s. 221; Şeker (2015), s. 100; Ş. Akıncı (2011). Borçlar hukuku bilgisi, 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'na göre hazırlanmış 5. Bası. Konya, s. 124; Oğuzman ve Öz (2014), s. 165.

⁷⁶ Şeker (2015), s. 95 vd.

⁷⁷ Akıncı (2011), s. 124.

⁷⁸ Oğuzman ve Öz (2014), s. 166.

⁷⁹ Antalya ve Topuz (2019), s. 294, dn.117; Topuz (2013), s. 1165 vd.

yecektir. Bu da kısmi yokluğa işaret eder.⁸⁰ Ne var ki bu imkân karşı taraf için geçerliliğini sürdürmektedir.⁸¹

Kanunun 21. maddesinin ikinci fıkrasında yer alan düzenlemeye göre sözleşmenin niteliğine ve işin özelliğine yabancı olan genel işlem koşulları da yazılmamış sayılır.

Öte yandan kanunda, yazılmamış sayılma sonucunu doğuran bir durum daha hüküm altına alınmıştır. Hükme göre, “*Genel işlem koşullarının bulunduğu bir sözleşmede veya ayrı bir sözleşmede yer alan ve düzenleyene tek yanlı olarak karşı taraf aleyhine genel işlem koşulları içeren sözleşmenin bir hükmünü değiştirme ya da yeni düzenleme getirme yetkisi veren kayıtlar yazılmamış sayılır.*” Burada anlatılmak istenen, TBK m. 24’te yer alan “değiştirme yasağıdır”.⁸² Dolayısıyla ister sözleşme metninin içinde ister ayrı bir sözleşmede, genel işlem koşulu ihtiva eden sözleşme hükümlerinde düzenleyen lehine ve karşı taraf aleyhine tek yanlı değişiklik yapılması yasaklanmıştır. Böyle bir kayıt varsa bu kayıt da yazılmamış sayılır.

Yazılmamış sayılma sonucunda sözleşmede boşluk oluşması halinde bu boşluklar yedek hukuk kurallarıyla doldurulur.⁸³ Yedek kural yoksa ya da olmasına rağmen bu kuralın uygulanması amaca uygun gözüküyorsa o halde tamamlayıcı yorum yapılarak yargısal kural konulur.⁸⁴

c. İçerik Denetimi

Yürürlük denetiminden sıyrılan genel işlem koşulları, sözleşme kapsamında değerlendirilse bile, içerik denetimine tâbi olacaktır. İçerik denetimi bir hakka-niyet denetimidir.⁸⁵

Genel işlem koşullarının içerik denetimi TBK m. 25’te düzenlenmiştir. Hüküm şu biçimde kaleme alınmıştır: “*Genel işlem koşullarına, dürüstlük kurallarına aykırı olarak, karşı tarafın aleyhine veya onun durumunu ağırlaştırıcı nite-*

⁸⁰ Yeniocak (2013), s. 89; Eren (2015), s. 221.

⁸¹ Karadağ (2015), s. 56.

⁸² Önemle belirtmek gerekir ki değiştirme yasağının yürürlük denetimi kapsamında mı içerik denetimi kapsamında mı olduğu net değildir. Çünkü değiştirme yasağına müeyyide olarak yazılmamış sayılmayı belirleyen kanun koyucu hükmü bu açıdan yürürlük denetimine yaklaştırmıştır. Fakat işlevi bakımından değiştirme yasağı içerik denetimine daha uygun gözükmektedir. Bu durum eleştirilmektedir. Bkz. Yelmen (2014), s. 108.

⁸³ Serozan (2014), s. 354; Karadağ (2015), s. 57; M. Akçaal (2014). Borçlar Kanunu’nun genel işlem koşullarına dair hükümleri hakkında bir inceleme. *Gazi Üniversitesi hukuk fakültesi dergisi*, C. XVIII, S. 1, s. 59.

⁸⁴ Serozan (2014), s. 355.

⁸⁵ Antalya (2015), s. 432; Atamer (2001), s. 4; Havutçu (2003), s. 40; Topuz (2013), s. 186.

likte hükümler konulamaz.” Hükme göre, böyle genel işlem koşullarının geçersizliği için “dürüstlük kurallarına aykırı olarak karşı tarafın aleyhine” olması gerekir. Buradan çıkarılabilecek iki önemli sonuç vardır. Bunlardan ilki, Medeni Kanun m. 2’ye yapılan atıf sayesinde, normalde bir hakkın kullanılmasında ya da borcun ifasında aranan dürüstlük kuralının,⁸⁶ burada, sözleşme hükümlerinin belirlenmesinde gözetilecek olmasıdır.⁸⁷ İkinci sonuç ise, hükmün belirlediği ölçüttür. Genel işlem koşulları hem karşı tarafın aleyhine olmalı; hem de bu aleyhe olma durumu, dürüstlük kurallarına aykırılık teşkil edecek seviyede olmalıdır.⁸⁸ O halde bazı koşullar karşı tarafın menfaatine ters olsa bile eğer dürüstlük kuralını ihlal edecek seviyede değilse geçersizlik yaptırımından söz edilemez.

İçerik denetimi sonucunda dürüstlük kuralına aykırı olarak karşı tarafın aleyhine olduğu veya durumunu ağırlaştırdığı tespit edilen koşullar, geçersiz olur. Burada geçersizliğin türü kesin hükümsüzlüktür.⁸⁹ Ancak burada kesin hükümsüzlüğe dair TBK m. 27/2-c. 1 hükmü uygulanır; 27/2-c.2 hükmü uygulanmaz. Bunun altında yatan neden, düzenleyenin, genel işlem koşullarının içerik bakımından değerlendirilmesinin sonucunda geçersiz kabul edilen maddeler olmasaydı sözleşmeyi yapmayacak olduğunu ileri sürerek sözleşmeden kurtulmasının önüne geçme çabasıdır. Gerçekten, eğer TBK m. 27/2-c. 2’deki hükmeye uygulanma şansı tanınsaydı, düzenleyen taraf bu hükmü dayanak göstererek, sözleşmeden kurtulacak ve içerik denetimi kendisinden beklenen işlevi icra edememiş olacaktı. Yazılmamış sayılma müeyyidesiyle ilgili olarak kanun bu durumu açıkça belirtmiş olmasına rağmen (TBK m. 22), geçersizlik müeyyidesiyle ilgili bir düzenleme getirmemiştir. Fakat bu durum, TBK m. 25’in madde gerekçesinde açıkça ifade edilmiştir.⁹⁰ Dolayısıyla genel işlem koşulları, içerik denetimine tabi tutularak kesin hükümsüz sayıldığında, bu durum sözleşmenin geri kalanını etkilemeyecek; düzenleyen taraf, sözleşmeyi bu hükümler olmadan kurmayacağını ileri sürerek sözleşmenin tamamının kesin hükümsüz sayılmasını sağlayamayacaktır.

⁸⁶ TBK m. 25 hükmü olmasaydı da MK m. 2’deki dürüstlük kuralı sayesinde aynı sonuca ulaşılabileceğine dair görüş için bkz. Hatemi ve Gökyayla (2015), s. 65.

⁸⁷ Oğuzman ve Öz (2014), s. 170; Eren (2015), s. 222; Yılmaz (2015), s. 49.

⁸⁸ Oğuzman ve Öz (2014), s. 171; Antalya (2015), s. 439.

⁸⁹ Antalya (2015), s. 441; Eren (2015), s. 222; Antalya ve Topuz (2019), s. 291.

⁹⁰ “Bu tür hükümlerin yaptırımı, Tasarının 27’inci maddesinin ikinci fıkrasının birinci cümlesi anlamında kesin hükümsüzlük olacaktır. Başka bir ifadeyle burada, aynı fıkranın ikinci cümlesinin uygulanması söz konusu değildir. Bu sebeple, sözleşmenin kapsamında dahil edilen hükümlerden genel işlem koşullarına konulması yasak olanlar dışındakiler, geçerliliklerini koruyacaktır. Tasarının 21’inci maddesinde genel işlem koşullarının bağlayıcılığı, bu maddede ise, söz konusu koşulların içerik denetimi düzenlenmektedir.” (Türk Borçlar Kanunu 25. madde gerekçesinde).

d. Yorum Denetimi

Genel işlem koşullarının tâbi olduğu son denetim türü, yorum denetimidir. Yürürlük ve içerik denetimlerinden geçen, sözleşme kapsamında değerlendirilerek geçerli olarak hüküm doğuran genel işlem koşulları için sırada yorum denetimi vardır. Yorum denetimi TBK m. 23'te düzenlenmiştir. Hükme göre, “*Genel işlem koşullarında yer alan bir hüküm, açık ve anlaşılır değilse veya birden çok anlama geliyorsa, düzenleyenin aleyhine ve karşı tarafın lehine yorumlanır.*” Açık ve anlaşılır olmayan veya birden çok anlama gelen hükümler, yorum denetimi sayesinde, düzenleyenin aleyhine yorumlanacaktır. Böylece kanun koyucu, güçsüz durumdaki karşı tarafı sözleşmeye ikna ederek, kendi lehine olacağı düşüncesiyle muğlak ifadeler barındıran bir sözleşme hazırlamış olan düzenleyeni, umduğunun aksine bir yorum kuralıyla müeyyideye tâbi tutmuştur.

Belirtmek gerekir ki kanunda yorum denetimine ait bu hüküm getirilmeden önce de doktrinde genel işlem koşullarının yorumunun “güven teorisine” göre yapılması gerektiği savunuluyordu.⁹¹ Bu açıdan genel işlem koşullarının yorumu, kanunların yorumundan ziyade sözleşmelerin yorumuna benzer niteliktedir. Zira buradaki yorum, kanunların yorumu gibi objektif nitelikte bir yorum değil; olayın kendine özgü koşullarını göz önünde bulundurarak yapılan subjektif bir yorumdur.⁹²

4. GENEL İŞLEM KOŞULLARININ DENETLENMESİNİN SÖZLEŞME ÖZGÜRLÜĞÜNE ETKİSİ

Sosyal devlet anlayışıyla birlikte sözleşme özgürlüğü sınırlandı. Çünkü artık devlet, herkesi şekli bir biçimde eşit kabul etmiyor ve kişilerin kendilerine genel işlem koşulu dayatan güçlü işletmeler karşısında çaresiz kalmasına göz yummuyordu. Bunun için kanun koyucu, sosyal ve ekonomik açıdan zayıf durumda olanların, genel işlem koşulu ihtiva eden sözleşmeleri olduğu gibi kabul etmek ile hiç kurmamak arasında kalmamaları için bir adım attı.⁹³ Bu adım, genel işlem koşullarının yargısal denetimi idi.⁹⁴ Böylece, genel işlem koşulu içeren sözleşmeler yargı tarafından denetlenebilecek; uygun görülmeyen koşullar geçersiz sayılabilecekti. Görüldüğü gibi genel işlem koşullarının denetlenmesi, devletin sözleşme özgürlüğüne müdahalesidir.⁹⁵ Liberal sistemde taraflar

⁹¹ Kocayusufpasaoğlu (2014), s. 238.

⁹² Yeniocak (2013), s. 90; Kocayusufpasaoğlu (2014), s. 238; Eren, s. 473; Oğuzman - Öz, s. 171; Antalya, s. 431.

⁹³ Yeniocak, s. 76.

⁹⁴ Havutçu, s. 9; Kutluay, E. (2017). Türk Borçlar Kanununda Genel İşlem Koşulları, D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi, Prof. Dr. Şeref ERTAŞ'a Armağan, C. 19, Özel Sayı-2017, s. 1372.

⁹⁵ Antalya (2015), s. 399; Oğuzman - Öz, s. 164; Eren, s. 220.

şekli olarak eşit kabul edildiğinden, devlet sözleşme özgürlüğüne sahip kişiler arasındaki sözleşmeye karışmıyordu. Fakat sözleşme özgürlüğü, genel işlem koşulu içeren sözleşmelerin denetlenmesi yoluyla sınırlandı ve devletin üstüne düşen “kaçınma” görevi, artık yerini “müdahale” görevine bıraktı.

Genel işlem koşullarının denetlenmesi, sözleşme adaletini ve tarafların sözleşmeden umdukları yararları dengeleme amacını güder.⁹⁶ Bu amaçla kaleme alınan hükümler, sözleşme özgürlüğünü kişi lehine olarak kısıtlar.

Türk pozitif hukukunda genel işlem koşullarının sadece yargısal denetime (*ex post*) tâbi olması, sözleşme özgürlüğünün sınırlanmadığı anlamına gelmez. Zira yargı önüne intikal eden uyuşmazlıklarda mahkemenin vereceği karar ile sözleşme hükümleri yazılmamış sayılabilecek, geçersiz kabul edilebilecek veya aleyhe biçimde yorumlanabilecektir. Ayrıca sözleşme özgürlüğüne en belirgin sınırlama da yine kanunla getirilmiştir. TBK m. 27/1'e göre, kanunun emredici hükümlerine, ahlaka, kamu düzenine, kişilik haklarına aykırı veya konusu imkânsız olan sözleşmeler kesin olarak hükümsüzdür. Sonuç olarak sözleşme özgürlüğü ancak kanuni sınırlar dahilinde mevcuttur (TBK m. 26). Dolayısıyla genel işlem koşullarının denetiminde de sözleşme özgürlüğüne getirilen kanuni bir sınırlama vardır.⁹⁷ Genel işlem koşullarının ancak yargı önüne gidince denetlenebilecek olması, denetlemenin sözleşme özgürlüğünü kısıtlamadığını ifade etmez. Nitekim TBK m. 27 kapsamındaki sözleşmeler de ancak yargı önüne intikal edince denetlenir fakat sözleşme özgürlüğü sınırlanmıştır.

Kanun koyucunun genel işlem koşulu içeren sözleşmelere müdahale etmesiyle sözleşme özgürlüğünün sınırlanması, genel işlem koşullarının yargısal denetimiyle somutlaşır.⁹⁸ Denetleme yoluyla sözleşme özgürlüğü sınırlanmasaydı, taraflar, ahde vefa ilkesine uygun biçimde, sözleşmeyi kurdukları haliyle üstleneceklerdi. Klasik sözleşmelerde, iki taraf müzakere ederek bir sözleşme akdettiğinde, sözleşme kanuni sınırlamaları ihlal etmiyorsa, taraflar sözleşmeyle bağlıdır; devletin sözleşme hükümlerine müdahalesi düşünülemez. Örneğin kanuni sınırlamalara uygun bir satış sözleşmesinde, istisnalar hariç tutulmak üzere, yargı organlarının bazı hükümleri yazılmamış sayma ya da kesin hükümsüzlüğüne hükmetme yetkisi yoktur. Fakat bu yetki, genel işlem koşulları içeren sözleşmeler bakımından kabul edilmiştir. TBK m. 21'de, karşı tarafın menfaatine aykırı olan genel işlem koşullarının hükümde sayılan koşulların gerçekleşmemesi halinde yazılmamış sayılacağı kabul edilmiştir. Aynı durum TBK m. 24

⁹⁶ Antalya (2015), s. 403; Kocayusufoğlu, s. 226; Atamer (2001), s. 20 vd.; Eren, s. 220.

⁹⁷ Tunçsiper, Y. (2018). Genel İşlem Koşullarının Denetimi, Yüksek Lisans Tezi, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 62 vd.

⁹⁸ Antalya, s. 405; Tunçsiper, s. 63.

için de geçerlidir. TBK m. 25'te düzenlemesine göre ise, dürüstlük kuralına aykırı olarak karşı tarafın aleyhine veya onun durumunu ağırlaştırarak hükümler geçersizdir. Görüldüğü gibi klasik bir sözleşmede, TBK m. 27'ye uygun hükümleri kesin hükümsüz saymak mümkün değilken, genel işlem koşulları içeren sözleşmeler bakımından, zayıf koruma anlayışı çerçevesinde, hükümlerin, hukuka, ahlaka, kamu düzenine, kişilik haklarına aykırı olmamasına, imkânsız olmamasına rağmen, kesin hükümsüz sayılması mümkün kabul edilmiştir. Böylece genel işlem koşullarının denetlenmesinin sözleşme özgürlüğünü sınırlayan farklı bir denetim olduğu hususu, aynı denetlemenin ve bu denetlemenin müeyyidesinin klasik sözleşmelerde mümkün olup olmadığı sorgulanarak daha açık bir biçimde gözlemlenebilmektedir.

SONUÇ

Genel işlem koşulları, piyasada önemli işlevler icra eder. Fakat bir yandan da çoğu zaman kişilerin aleyhinedir. Bu sebeple kanun koyucu yargısal denetim yoluna gitmiş; genel işlem koşullarını topyekûn biçimde yasaklamamıştır.

Genel işlem koşullarını denetleme fikrinin temelinde sosyal devlet ilkesi yatmaktadır. Buna göre devletin, toplumda sosyal adaleti sağlama ödevi vardır. Bu kapsamda devlet, taraflar arasındaki özel hukuk ilişkilerine karşı tamamen tarafsız olmamalı; zayıf durumda olanları korumalıdır. Genel işlem koşulları ile bir taraf sözleşme özgürlüğünü serbestçe kullanırken, diğer taraf bunu ya kabul ya ret edebilir. Burada sözleşme adaleti kişi aleyhine olarak bozulmuştur. Sosyal devlet, duruma müdahale ederek genel işlem koşullarını denetlemiş ve bazı hükümlerin yazılmamış sayılacağına, bazılarının geçersiz olacağını; bazılarının ise düzenleyen aleyhine yorumlanacağını belirtmiştir. Denetleme faaliyeti sözleşme özgürlüğünün kısıtlanmasıdır. Fakat burada kısıtlanan sözleşme özgürlüğü kişinin özgürlüğü değil; kişiye genel işlem koşullarını dayatan güçlü işletmelerin özgürlüğüdür. Zaten kendi özgürlüğünü, tek taraflı sözleşme hazırlayıp karşı tarafın menfaatine ters hükümleri ona dayatacak biçimde uygunsuzca kullanan da güçlü işletmelerdir. Genel işlem koşullarının denetlenmesiyle sözleşme özgürlüğü sınırlandırılmış olur.

KAYNAKÇA

- Akçaal, M. (2014). Borçlar Kanunu'nun genel işlem koşullarına dair hükümleri hakkında bir inceleme. *Gazi üniversitesi hukuk fakültesi dergisi*, C. XVIII, S. 1.
- Akıncı, Ş. (2011). Borçlar hukuku bilgisi, 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'na göre hazırlanmış 5. Bası. Konya.
- Aldıkaçtı, O. (1997). Sosyal devlet. *Anayasa Yargısı Dergisi*, C. 14.
- Antalya, G. (2015). Borçlar hukuku genel hükümler cilt 1. İstanbul: Legal.
- Aral, F. ve Ayrancı, H. (2014). Borçlar hukuku özel hükümler. Ankara: Yetkin.
- Arıkan, M. (2012). 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'nda genel işlem koşullarının yazılmamış sayılması kavramı ve bunun sözleşmeye etkisi. *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. VII, S. 3-4.
- Atamer, Y. (2001). Sözleşme özgürlüğünün sınırlandırılması sorunu çerçevesinde genel işlem şartlarının denetlenmesi. İstanbul: Beta.
- Aydoğdu, M. (2013). 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'nda düzenlenen genel işlem koşullarının kişi bakımından uygulama alanı. *Yaşar Üniversitesi Elektronik Dergisi Prof. Dr. Aydın Zevkliler'e Armağan*, C. 8.
- Broadberry, S. vd. (2010). The Cambridge economic history of modern Europe (Editör: S. Broadberry ve K. H. O'Rourke). Cambridge: Cambridge University Press.
- Dinler, Z. (2006). İktisada giriş. Bursa: Ekin.
- Eren, F. (2015). Borçlar hukuku genel hükümler. Ankara: Yetkin.
- Erman, H. (1973). Akit serbestisi ve genel olarak sınırlamaları. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 38, S. 1-4.
- Gören, Z. (1997). Sosyal devlet ilkesi ve anayasa hukuku bakımından yaşam kalitesi. *Anayasa Yargısı Dergisi*, C. 14.
- Görgeç, B. (2013). Genel işlem koşullarının kişilik hakkı kapsamında değerlendirilmesi. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C. 19 S. 1.
- Güriz, A. (2007). Hukuk felsefesi. Ankara: Siyasal.
- Hatemi, H. ve Gökyayla, E. (2015). Borçlar hukuku genel bölüm, İstanbul: Vedat.
- Havutçu, A. (1998). Genel işlem şartlarının içerik denetimi- Bir Yargıtay kararı hakkında düşünceler. *İzmir Barosu Dergisi*, Ekim 1998, S. 4.
- Havutçu, A. (2003). Açık içerik denetimi yoluyla tüketicinin genel işlem şartlarına karşı korunması. İzmir: Güncel.
- Heaton, H. (2005). Avrupa iktisat tarihi (Çev. A. Kılıçbay ve O. Aydoğuş). Ankara: Paragraf.
- Karadağ, Ö. (2015). Türk Borçlar Kanunu'nda genel işlem şartları ve tüketici sözleşmelerindeki haksız şartlar. Ankara: Adalet.
- Kılıçoğlu, A. M. (2016). Borçlar hukuku genel hükümler. Ankara: Turhan.

- Kırkbeşoğlu, N. (2011). Türk özel hukukunda kısmi hükümsüzlük, 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'na göre uyarlanmış. İstanbul.
- Kocayusufoğlu, N. vd. (2014). Borçlar hukuku genel bölüm. İstanbul: Filiz.
- Korobkin, R. (2003). Bounded rationality, standard form contracts, and unconscionability. *The University of Chicago Law Review*, Vol. 70, No. 4.
- Kutluay, E. (2017). Türk Borçlar Kanununda Genel İşlem Koşulları, D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi, Prof. Dr. Şeref ERTAŞ'a Armağan, C. 19, Özel Sayı-2017, s. 1369 - 1422.
- Küçükyağcı, A. (2004). Karşılaştırmalı hukukta sözleşme özgürlüğünün sınırlandırılması. AÜHFD, C. 53, S. 4.
- Meyerson, M. I. (1990). Efficient consumer form contract: Law and economics meets the real world. *Georgia Law Review*, Volume 24.
- Oğuz, C. (1994). Genel işlem şartları ve içerik sınırları, Doktora Tezi, Ankara.
- Özel, Ç. (2006). Genel işlem koşulları meselesi ve Borçlar Kanunu tasarısının genel işlem koşullarına yönelik olarak getirdikleri. *Sosyoekonomi* 2006- 1.
- Serozan, R. (2014). Medeni hukuk genel bölüm- kişiler hukuku. İstanbul: Vedat, s. 81;
- Sezginer, M. (2013). İdarenin müdahale ettiği özel hukuk sözleşmeleri Bileşik iradeli "birleşme" sözleşmeler, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XVII, Y. 2013, Sa. 1-2.
- Skousen, M. (2007). İktisadi düşünce tarihi (Çev. M. Acar vd.). Ankara: Adres.
- Slawson, W. D. (1971). Standard form contract and democratic control of lawmaking power. *Harvard Law Review*, Volume 84, No 3.
- Şeker, M. (2015). Yazılmamış sayılma. İstanbul: On İki Levha.
- Şen Doğramacı, H. (2013). Türk borçlar kanununun 356. maddesinin değerlendirilmesi: sözleşme özgürlüğü mü? sözleşme adaleti mi? Prof. Dr. Erdal Onar'a Armağan C. II.
- Tekinay, S. S. vd. (1993). Borçlar hukuku genel hükümler. İstanbul: Filiz.
- Topuz, M. (2013). 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu çerçevesinde genel işlem koşullarında kapsam (yürürlük) denetimi. *Prof. Dr. Mustafa Dural'a Armağan*.
- Tunçsiper, Y. (2018). Genel İşlem Koşullarının Denetimi, Yüksek Lisans Tezi, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Uluslan, İ. (2004). Genel işlem şartlarında ve özellikle tüketicinin korunması hakkında kanunda haksız şartlara ilişkin içerik denetimi. *İstanbul Kültür Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 1-2.
- Vukowich, W. T. (1993). Lawyers and the standard form contract system: A model rule that should have been symposium: A decade after the model rules. *Georgetown Journal of Legal Ethics*, Spring 1993.

- Yalçın, O. (2006). Banka kredi sözleşmelerindeki genel işlem şartlarının geçerliliği. Ankara: Yetkin.
- Yelmen, A. (2014). Türk Borçlar Kanunu'na göre genel işlem şartları. Ankara: Yetkin.
- Yeniocak, U. (2013). Borçlar Kanunu hükümlerine göre genel işlem koşullarının yargısal denetimi. *TBB Dergisi*, (107).
- Yıldırım, K. ve diğerleri. (2009). Endüstriyel ekonomi. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Yılmaz, A. (2015). Haksız rekabet hukukunda genel işlem şartı kullanımı. Ankara: Seçkin.